

PALEOMETAL DÖVRÜ ETNİK-MƏDƏNİ PROSESLƏRİN TƏDQIQINDƏ QƏBİR ABİDƏLƏRİ MƏNBƏ KİMİ

(*Seyidli kurqanının materialları əsasında*)

Tarix DOSTIYEV,
Bakı Dövlət Universiteti,
tarix üzrə elmlər doktoru,
dostiyev.tarikh@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: *Son xalkolit, kurqanaltı dəfn, Leylatəpə mədəniyyəti, Maykop mədəniyyəti, etnik-mədəni proseslər.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Поздний халколит, подкурганное захоронение, Лейлатепинская культура, Майкопская культура, этнокультурные процессы.*

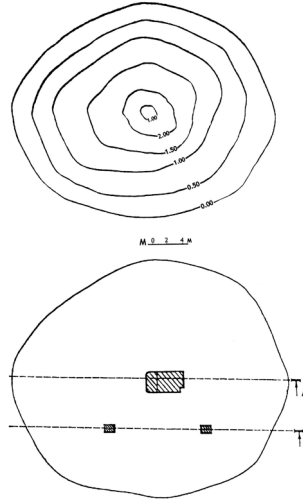
KEY WORDS: *Late Chalcolithic, kurgan burial, Leilatepe culture, Maykop culture, ethno-cultural processes.*

Azərbaycan arxeologiyasının ən mürəkkəb, eyni zamanda ən aktual problemlərindən biri ən qədim və qədim dövrlərdə cərəyan etmiş etnik-mədəni proseslərin, tədqiq olunan arxeoloji mədəniyyətlərin və arxeoloji abidələrin etnik mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsidir. Söz yox ki, paleometal dövrü cəmiyyətlərinin sosial, etnik və mədəni durumunun öyrənilməsində qəbir abidələri mühüm mənbələrdəndir. Qəbirlərin quruluşu, dəfn adəti, qəbir avadanlığı, ehsan qalıqları, qurbangah və s. mədəni-etnik ənənələr və sosial şərait barədə informasiya axınını təmin edən mənbələrdir [1, s.68]. Təbii ki, yazılı qaynaqların olmadığı bir dövrdə əhalinin etnik-mədəni səciyyəsinə dair arxeoloji və paleoantropoloji dəlillər əvəzolunmaz dəyərə malik olmaqla obyektiv fikir yürütməyə imkan verir, tədqiqatçını yanlışmalardan qoruyur. Paleometal dövrünün erkən çağının etnik-mədəni proseslərinin ən maraqlı məqamı Ön Asiyadan Azərbaycana miqrasiyanın olmasıdır.

Son xalkolit dövrünə aid Leylatəpə mədəniyyəti abidələrinin tədqiqi Ön Asiyadan miqrasiyanı, yerli əhali ilə miqrantlar arasında etnik əlaqələrin dərinləşməsinə və inteqrasiyasını izləməyə imkan verir [2; 3]. Leylatəpə mədəniyyətinin kəşfinin əhəmiyyətindən bəhs edən görkəmli arxeoloq, REA müxbir üzvü Rauf Muncayev bildirir ki, Leylatəpə mədəniyyətinin kəşfi Qafqaz arxeologiyasında sensasiya idi. Bu mədəniyyət e.ə. IV minillikdə Mesopotamiya mədəniyyəti daşıyıcıları olan Yaxın Şərqi etnik qruplarının Qafqaza miqrasiyası mədəni-tarixi faktını təsdiqlədi [4, s.15].

Leylatəpə mədəniyyətinin ilk tədqiq edilmiş qəbir abidəsi Bakı Dövlət Universitetinin Müşkül arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən 1990-cı ilin çöl tədqiqat mövsümündə tədqiq edilmiş,

Xaçmaz rayonunun Seyidli kəndindən qərbdə, Xəzər dənizi sahilindən təxminən 2 km, Seyid daşları adlandırılan ərazidən 80-100 m aralıda yerləşən kurqan olmuşdur [5, s.9-10]. Kurqan planda düzgün olmayan dairə formasında olub, diametri 30-32 m, hündürlüyü 2 metrdən artıq idi (şəkil 1). Onun torpaq örtüyünün mərkəzində aşağıya doğru qıf formasında daralan, diametri 2,4 m, dərinliyi 1 m olan çökəklik vardı.

Şəkil 1. Seyidli kurqanının planı

Kurqanın torpaq örtüyünün tədqiqi onun konstruktiv quruluşunu, qatlarını müəyyənləşdirməyə imkan verdi. Məlum oldu ki, qəbir kamerasının üzərinə əvvəlcə daxilində sarı gilli qatlar olan, 1 m qalınlıqda şabalıdı rəngli torpaq tökülmüşdür. Onun üzərində isə qalınlığı 1 metrə çatan, eni 4,5 m olan çınqıl (xırda çaydaşı) qatından ibarət dairəvi zolaq yerləşirdi. Dairənin daxili isə tünd şabalıdı rəngli torpaqla doldurulmuşdu. Çınqıl qatından cənubda eni 1,2 m, qalınlığı 40 sm olan çaydaşı topası qeydə alındı. Daşlar üst-üstə 10 sıra düzülmüşdü. Daşların orta uzunluğu 15-16 sm, eni 10-12 sm, qalınlığı 6-8 sm idi. Çınqıldan dairəvi zolaq salınarkən o axmış, nəticədə kurqan örtüyünün ətkələrində 10-15 sm qalınlıqda çınqıl təbəqə əmələ gəlmişdir.

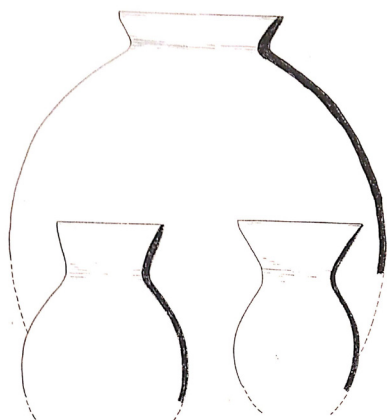
Kurqanın örtüyü qazılarkən örtüyün cənub tərəfində çınqıl təbəqədə Orta Tunc dövrünə aid sallama qəbir aşkarlanmışdır.

Kurqanın qəbir kamerası mərkəzdə yerləşmişdi. O, planda düzbucaqlıya yaxın formada olub, uzunluğu şərq-qərb istiqamətində 4,3 m, eni şimal-cənub istiqamətində 2,7 m idi. Cənub-şərq küncündə uzunluğu 40 sm, eni 80 sm olan çıxıntı vardı. Kamera 1 m dərinlikdə iki hissəyə ayrılırdı. 2,7 m x 1,3 m qərb tərəf qəbir quyusu olaraq 2,5 m dərinliyədək davam edirdi. Onun dibində bir neçə saxsı qab qırığı və skeletin izləri olan ağ çürüntü qatı qeydə alındı. Qəbir quyusunun cənub-qərb küncündə, 2,3 m dərinlikdə oturmuş insanı xatırladan iri çay daşı qoyulmuşdu.

Qəbir kamerasının şərq tərəfi bir növ səki formasında saxlanılmış, burada dərinlik 1 m təşkil edirdi. Onun üzərində saxsı qabların fraqmentləri nizamsız səpələnmişdi. Onlar

texnoloji xüsusiyyətlərinə görə iki qrupa ayrılır: kobud və zərif saxsı qablar. Kobud saxsı qab fraqmentlərinin gilinin tərkibinə qarışıqlar qatılıb və bu qablar keyfiyyətsiz bişirilmişdir. Onların saxsısı iki qatlı və məsaməlidir. Üst tərəfdən qonur, içəridən çəhrayıdır.

Zərif saxsı qab fraqmentləri Leylatəpə mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan keramika nümunələrindən ibarət olub, küpə və kiçik tutumlu kuzə tipli qablara məxsus qırıqlardan ibarətdir. Küpənin dairəvi ağzı, gen, qıf formasında boğazı, şar şəkilli gövdəsi olmuşdur. Gilinin tərkibi təmiz, saxsısı sıx, rəngi çəhrayıdır. Kuzə tipli qablar forma etibarilə eyni tipli olub, dairəvi ağzı, qıf formasında yuxarıya genişlənən boğazı, şar şəkilli gövdəsi olmuşdur. Gilinin tərkibi təmiz, saxsısı sıx, rəngi çəhrayıdır. Üzərinə açıq sarı anqob çəkilib (şəkil 2). Oxşar küpə və kuzələr Leylatəpə mədəniyyətinə mənsub yaşayış yerləri və qəbir abidələrinin arxeoloji qazıntılarından yaxşı məlumdur [6].

Şəkil 2. Seyidli kurqanından aşkarlanmış saxsı qab nümunələri

Qəbir kamerasında avadanlığın qırıqlar halında, nizamsız səpələnməsi, kurqanın örtüyünün üzərində, mərkəzdə çökəkliyin olması kurqanın hələ qədimdə qarət olunduğunu düşündürməyə əsas verir.

Kurqanın mədəni-xronoloji mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsində biz ilk vaxtlar çətinliklərlə üzləşdik. Belə ki, Qafqaz məkanında oxşar dəfn abidəsi və qəbir avadanlığı nəzərimizi Maykop mədəniyyətinə, bu mədəniyyətə mənsub qəbir abidələrinə yönəltdi. Kurqanaltı dəfn, qəbir kamerasının bölmələrə ayrılması, qəbir avadanlığı - keramikanın oxşarlığı Maykop mədəniyyəti ilə əlaqələrin ehtimalını şərtləndirirdi. Bu səbəbdən kurqanın e.ə. III minilliyə aid olduğunu ehtimal edirdik [7, s.27]. Belə bir nəticə keçən əsrin 90-cı illərində Leylatəpə və Maykop mədəniyyətlərinin öyrənilmə səviyyəsi ilə bağlı idi. Belə ki, keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Maykop mədəniyyətinin xronoloji çərçivəsini müəyyənləşdirmək üçün yetərincə radio-karbon analizlər aparılmamışdı, A.A.İyessenin müəyyənləşdirdiyi e.ə. 2500-2000-ci illər əksər tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilirdi [8, s.168-169]. Bununla belə, hələ o zaman Maykop mədəniyyətinin mənşəyinin İkiçayarası ilə bağlılığına dair fikirlər irəli

sürülmüşdü [9, s.329]. Keçən əsrin sonlarında Maykop mədəniyyəti arxeoloji materiallarının İkiçayarası və Anadolunun xalkolit abidələrinin materialları ilə müqayisəli təhlili Maykop mədəniyyətinin erkən çağının e.ə. IV minilliyin sonu-III minilliyin əvvəllərinə aid olması haqqında mülahizələrin meydana çıxmasını şərtləndirmişdi [8, s.170].

Ötən əsrin 80-ci illərin ortalarından özündən əvvəlki Eneolit mədəniyyətləri ilə genetik bağı olmayan, İkiçayarasından miqrasiya nəticəsində Azərbaycanda baş verən etnik-mədəni prosesləri əks etdirən son Eneolit dövrünə aid Leylatəpə mədəniyyətinə mənsub yaşayış yerləri məlum olduğu halda [2, s.7-8] qəbir abidələri aşkarlanmamışdı. 1991-ci ildə İdeal Nərimanov Leylatəpə mədəniyyətini səciyyələndirərkən aşağıdakı başlıca əlamətləri diqqətə çatdırırdı: “Çoxotaqlı yaşayış və təsərrüfat binaları, texnoloji və texniki cəhətdən yüksək səviyyəli müxtəlif tipli saxsı qab-qacaq, dulus çarxından istifadə, tipoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən daş alətlər, sümük alətlərin məişətdə və təsərrüfatda istifadə edilməməsi, yerli metallurgiyanın Qafqazda qədimliyini əks etdirən faktiki dəlillər, erkən toxuculuq alətləri, Mesopotamiya abidələrində tam oxşarlıq tapan və oradan etnik qrupların Azərbaycana köçməsinə xəbər verən çoxsaylı maddi mədəniyyət nümunələri...” [2, s.8].

Keçən əsrin son onilliklərində Leylatəpə mədəniyyətinə mənsub qəbir abidələri yetərincə tədqiq olunmamışdı və Seyidli kurqanı arxeoloji qazıntıya cəlb olunan ilk qəbir abidəsi idi. İkiçayarasının eneolit mədəniyyətləri üçün kurqanaltı dəfn adəti səciyyəvi deyil. Ümumiyyətlə, kurqanaltı dəfn adəti təsərrüfatda maldarlığa üstünlük verilən tayfalar üçün səciyyəvidir. Bu vəziyyət diqqətin Maykop mədəniyyətinə yönəlməsinə öz təsirini göstərmiş oldu.

XXI əsrin ilk onilliyində Azərbaycanda Leylatəpə mədəniyyəti ilə bağlı yeni abidələrin, o cümlədən müxtəlif tip qəbir abidələrinin aşkarlanması və geniş tədqiqi, eləcə də çoxsaylı radiokarbon analizlərin aparılması e.ə. V-IV minilliklərdə Mesopotamiya və Anadolu ilə Qafqaz arasında cərəyan edən mürəkkəb etno-mədəni proseslərə aydınlıq gətirməyə imkan verdi [3; 10; 11].

Xüsusilə, Soyuqbulaq kurqanlarının tədqiqi, Leylatəpə mədəniyyətinin abidələri xəritəsinin Azərbaycan ərazisində genişlənməsi, Leylatəpə mədəniyyəti tədqiqatçılarının Seyidli kurqanının yeni elmi araşdırmalar işığında təhlili Seyidli kurqanının mədəni-xronoloji mənsubiyyətini dəqiqləşdirmək üçün əsas oldu [11, s.7].

Beləliklə, son arxeoloji tədqiqatların işığında tam əminliklə Seyidli kurqanını e.ə. IV minilliyin birinci yarısına, Leylatəpə mədəniyyətinə aid edə bilərik. Leylatəpə mədəniyyəti isə e.ə. IV minilliyin birinci yarısında cərəyan edən etnik-mədəni prosesləri, Ön Asiyadan Qafqaza miqrasiyanı əks etdirən parlaq bir mədəniyyətdir. Həmin kurqan qazıntısı həm də Ön Asiyadan Şimala Qafqaza miqrasiya xətlərinin müəyyənləşdirilməsi nöqtəyi-nəzərdən böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Mütəxəssislərin fikrincə, e.ə. IV minilliyin ilk qərinəsində İkiçayarasında şəhər həyat tərzinin və dövlət qurumlarının bərqərar olması demoqrafik partlayış, İkiçayarasından miqrasiyalarla müşayiət olunurdu [12; 13]. R.M.Munçayev bildirir ki, Şimali Qafqazdakı parlaq Maykop mədəniyyətinin mənşəyi məsələsi ilə məşğul olaraq bu mədəniyyətin Ön Asiya ilə bağlılığına əmin idim. Amma əvvəllər səhv olaraq miqrasiyanın Qara

dəniz vasitəsilə baş verdiyini düşünürdüm. Leylatəpə mədəniyyəti abidələrinin aşkarlanması miqrasiyanın İran, Azərbaycan, daha sonra Xəzərsahili Dağıstan və Çeçenistan vasitəsi ilə baş verdiyini ehtimal etməyə əsas verir [14, s.129]. Bəzi tədqiqatçılar, hətta Leylatəpə, Maykop arxeoloji mədəniyyətlərini ilk Qədim Şərq sivilizasiyalarının ucqarları, onun tərkib hissəsi hesab edir [15, s.281]. Leylatəpə mədəniyyətinin tədqiqatçısı professor Nəcəf Müseyibli müqayisəli təhlil əsasında belə qənaətə gəlir ki, “Şimala hərəkət edən Ön Asiya tayfalarının bir qrupu Cənubi Qafqazda müəyyən fasilədən sonra öz hərəkətlərinə davam edərək transformasiyalara məruz qalmış Xalkolit ənənələri ilə Şimali Qafqazda məskunlaşmışlar və orada meydana çıxan Xalkolit səciyyəli Maykop mədəniyyəti də bu ənənələr əsasında formalaşmışdır” [3, s.243]. N.Ə.Müseyiblinin Leylatəpə-Maykop mədəni birliyi ideyasını [16] qəbul edən A.D.Rezəpkin əlavə edir ki, Maykop-Novosvobodnen mədəni birliyi genetik baxımdan fərqli mənşəyə malik olduğu halda, Leylatəpə-Maykop mədəni birliyi Şərqi Anadolu xalkoliti ilə bağlanan ümumi köklərə malikdir [17, s.200-202]. Bunu da qeyd etməyi lazım bilir ki, Maykop mədəniyyəti üzrə aparıcı mütəxəssislər Leylatəpə-Maykop mədəni birliyi ideyasını qəbul etdikləri halda, bəzi tədqiqatçılar Meşoko, Maykop mədəniyyətini yerli, adıgey-abxaz mənşəli olmasını sübut etməyə cəhd göstərirlər [18].

Yuxarıda qeyd olunanları yekunlaşdıraraq belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan, onun Xəzəryanı bölgəsi Yaxın Şərq sivilizasiyalarının nailiyyətlərinin Şərqi Avropaya ötürülməsində körpü rolunu oynamışdır və Müşkür ekspedisiyasının tədqiq etdiyi Seyidli kurqanı həmin etnik-mədəni prosesləri sənədləşdirən arxeoloji abidələrdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Masson B.M. Исторические реконструкции в археологии. Фрунзе: Илим, 1990, 96 с.
2. Nərimanov İ.H. Leylatəpə mədəniyyətinin Azərbaycanın qədim tarixində əhəmiyyəti // Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinə dair 1990-cı ildə aparılmış çöl tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş elmi konfransın məruzələrinin tezisləri. Bakı: 1991, s.7-8.
3. Müseyibli N.Ə. Leylatəpə mədəniyyəti. Bakı: “Elm və təhsil”, 2020, 576 s.
4. Мунчаев Р.М. К 90-летию Идеала Гамид оглы Нариманова – выдающегося ученого археолога и кавказоведа // Проблемы археологии Кавказа и Передней Азии. Баку: 2017, с.7-18.
5. Dostiyev T.M., Orucov A.Ş., Rəsulova M.M. Seyidli kəndi yaxınlığında kurqan // Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinə dair 1990-cı ildə aparılmış çöl tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş elmi konfransın məruzələrinin tezisləri. Bakı: 1991, s.9-10.
6. Ağalarzadə A.M. Leylatəpə arxeoloji mədəniyyətinin keramikası. Bakı: 2019, 224 s.
7. Dostiyev T.M. Müşkür ekspedisiyasının 1990-cı il arxeoloji tədqiqatlarının hesabatı. Bakı: 1990, 34 s.

8. Мунчаев Р.М. Майкопская культура // Археология. Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа. Москва: Наука, 1994, с.158-225.
9. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. Москва: Наука, 1975, 415 с.
10. Barbara Helwing. Azerbaijan in the Chalcolithic: A View from the Southwest // Azerbaijan - Land between East and West. Transfer of knowledge and technology during the “First Globalization” of the VIIth-IVth millennium BC. International Symposium Baku, April 1-3 2009, p.63-66.
11. Müseyibli N.Ə. Leylatəpə mədəniyyətinin qəbir abidələri və dəfn adətləri. Bakı: “Nafta-Press”, 2014, 140 s.
12. Амиров Ш.Н. Месопотамско-кавказские связи IV-III тыс. до н.э. в свете климатических флуктуации // Краткие сообщения Института археологии РАН. Москва: 2014, вып. 233, с.3-17.
13. Амиров Ш.Н. Дагестан: культурный процесс эпохи раннего и среднего голоцена в свете климатических колебаний // Кавказ в системе культурных связей Евразии в древности и средневековье. XXX «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа». Материалы Международной научной конференции. Карачаевск: 2018, с.29-32.
14. Патриарх Кавказской археологии // Azərbaycan arxeologiyası, 2008, № 1-2, s.126-132.
15. Трифонов В.А. Западные пределы распространения майкопской культуры // Известия Самарского научного центра РАН, 2014, №3, с.276-284.
16. Мусейбли Н. К вопросу о переднеазиатско-кавказской культурно-исторической общности позднего халколита // Материалы международной научной конференции: Археология и этнография Азербайджана в период независимости. Баку: Изд-во «Университет Хазар», 2013, с.57-60.
17. Резепкин А.Д. Майкопская и Лейлатепинская культуры: черты общего и различного // Проблемы археологии Кавказа и Передней Азии. Баку: 2017, с.200-210.
18. Кагазежев Ж.В. Древние культуры северного Кавказа: проблемы происхождения и этногенетических взаимосвязей // Известия Кабардино-Балкарского научного центра РАН, 2019, № 6 (92), с.194-202.

Тарих Достиев

**ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ПАМЯТНИКИ КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ
ИЗУЧЕНИЯ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ПРОЦЕССОВ
ЭПОХУ ПАЛЕОМЕТАЛЛА**

(по материалам кургана Сеидли)

РЕЗЮМЕ

Важнейшими источниками для изучения этнокультурных процессов эпоху палеометалла являются археологические и антропологические материалы. Установлено, что погребальные памятники содержат богатый информационный поток, как культурного, так и антропологического характера. В статье по материалам кургана Сеидли, рассматриваются этнокультурные процессы периода позднего халколита. При изучении этого кургана получены данные о зарождении подкурганного обряда захоронения, миграции племен Ближнего Востока на Азербайджан, а затем из Азербайджана на Северный Кавказ.

Tarikh Dostiev

**FUNERAL MONUMENTS AS A SOURCE FOR STUDYING
ETHNO-CULTURAL PROCESSES OF THE
PALEOMETAL PERIOD**

(based on the materials of Seidli mound)

SUMMARY

To study the ethno-cultural processes in the Paleometal Period the most important sources are archaeological and anthropological materials. It has been proved that burial sites contain both cultural and anthropological information flow. In an article ethno-cultural processes are studied based on the materials of the Seidli mound that belongs to the Late Chalcolithic period. During the study of this mound, data were obtained on the origin of the burial rite under the mound, the migration of the tribes of the Middle East to Azerbaijan, and then from Azerbaijan to the North Caucasus.